

УДК 171

DOI 10.35423/2078-8142.2023.2.2.3

Є. І. Мулярчук,
доктор філософських наук,
старший науковий співробітник
Інституту філософії імені Г. С. Сковороди НАН України,
м. Київ, Україна
e-mail: Muliarchuk@nas.gov.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3053-0451>

УКОРІНЕННЯ VS ВИКОРІНЕННЯ: ЛЮДЯНІСТЬ, СПРАВЕДЛИВІСТЬ ТА ДЕКОЛОНІЗАЦІЯ ЖИТТЄВОГО СВІТУ В ЧАСИ ВІЙНИ

У статті розвивається концепція укорінення як основи життєвого світу й ідентичності людини. Розкрито загрози життєвому світу й ідентичності внаслідок руйнування довкілля і культурної традиції як свідомих практик агресора з метою подолання протилу і викорінення народу з власної землі. Антитезу «укорінення» та «викорінення» показано як внутрішню сутність боротьби у воєнний час. Укорінення виявлене як моральний чинник: «укорінений – не викорінює» (С. Вейль). Викорінення показано як загальна колонізаторська і злочинна практика, відповідальність за яку покладається не лише на виконавців, а й на тих, хто виявляє з нею згоду або байдужість. Анонімне зло війни розкрито як таке, що підважує людяність і не має залишатися без покарання. Відновлення справедливості аргументовано як умову збереження ціннісного порядку і людяності у світі. Мир подано як ситуацію, в якій переможець і переможений розуміють моральне значення подій війни та її справедливі наслідки.

Ключові слова: укорінення, довкілля, життєвий світ, національна ідентичність, протилу, зло війни, людяність, справедливість.

Війна руйнує життєве середовище людей – інфраструктуру їхніх поселень, умови для праці, природне довкілля. Ці збитки потребують часу на відновлення – у чомусь роки, а в іншому десятиріччя, – часу довшого, ніж очікувана тривалість життя багатьох сучасників воєнних подій. Проте цілком непоправним є руйнування людських доль та сподівань у війні. Водночас, це й втрата ілюзій та пережитків минулого – деколонізація культури. В Україні цей процес асоціюється з переорієнтуванням на модерні європейські цінності разом з відродженням власних національних традицій [5, с. 50, 56]. І саме таку інтеграцію, і це відродження заперечує російська держава, яка прагне повернути нас у залежність та остаточно стерти українську ідентичність.

Та передовсім війна – це лихо. Можливо описувати її як стихію. Українські дослідники Б. Парахонський та Г. Яворська, аналізуючи семантику війни, вказують на ознаки стихійності: гроза, буря, буревій – «вогонь війни», «буремні» роки. Семантично війна також «опиняється в одному ряду з мором, холерою, голодомором». Людина змушена «війну перебути», перестраждати [6, с. 56–58]. Стихійність, вирування війни нищить життєве середовище, яке люди матеріально і духовно зорганізували за мирних часів. Отже, відзначають дослідники, «війна як природна стихія руйнує те, що належить до сфери культури», «руйнує не так тіла, як душі людей» [6, с. 57–58].

Мільйонам людей, кому в ці лихоліття не довелося зазнати каліцтва або насильства, війна несе іншу біду – втрату близьких, домівки, роботи. Усе це підважує, а почасти й руйнує сенс існування, розуміння людиною себе. Згадаймо працю Г. Марселя «Людина, що стала проблемою» [9], де автор розмірковує над прикладом з книги журналіста та філософа Ганса Церера «Людина у цьому світі» (1948). Розглядається феномен «людини з бараку» (man from the hut), яка мала власний дім, родину, домашніх тварин, знала, ким вона є у цьому світі, а по війні, втративши все, вдовольняється тимчасовим житлом і роботою, що забезпечує існування, однак не відтворює її колишню ідентичність. Така людина запитує: «Тож, скажіть мені, хто я і до якої спільноти належу, та який сенс

цього усього?» [10, с. 1]. Марсель коментує цю ситуацію людини як відчуття, немов ворожа, незбагненна сила вкрала у неї все, завдяки чому вона вважала світ своїм домом, що надавало визначеності її існуванню. Йдеться про досвід біженця після війни, та повертає увагу те, що 75 років тому у соціальній науці і практиці вже існувало саме поняття «переміщена особа».

Згадаймо й іншого свідка великої війни, якою була Друга світова, – Сімону Вейль (1909–1943), яка, виїхавши до Британії, вела радіопередачі з Англії для окупованої Франції, боролася за свідомість своїх співгромадян, зневірених ще з Першої світової у патріотичних гаслах і спокушених пропагандою колаборантів уряду Віші (Vichy). Читаючи її незавершену працю «Укорінення», розумієш істину: світ тримається на людях, глибоко вкоріненіх у власному місці, в родині, у спільноті, в особистому покликанні та відчутті істини. Саме вони живуть плідно. «Укорінення, – пише Вейль, – це, мабуть, найважливіша і найменш визнана потреба людської душі» [4, с. 36]. Безперечно, людина вкорінена не лише в її природне, родинне й особисте середовище, а й у національно-історичне буття. Вейль відзначає: «Людина має коріння через реальну, активну та природну участь в існуванні спільноти, яка зберігає живими деякі скарби минулого й деякі передчуття майбутнього» [4, с. 36]. Укорінення людини значною мірою природжене і традиційне. Тому така вага рідної землі, докільля, життєсвіту для ідентичності окремої особи і національної спільноти. Через те руйнування природних і соціальних складових існування спільноти викорінює її з життя, з історії. Агресори, особливо ідейно озброєні, як нинішні росіяни, вочевидь, це добре розуміють і намагаються досягати. Росія вчиняє метафізичне насильство над поняттями людяності, істини і добра, що межує з цивілізаційним безумством. Ми уповні бачимо спроби заволодіти не лише територією українців, але поневолити нас духовно – змінити культурну ідентичність, віру, мову, історію.

С. Вейль зауважує: «Позбавлення коріння відбувається щоразу за воєнних завоювань, і в цьому сенсі завоювання майже завжди – зло» [4, с. 36]. Однак вона вважала, що викорінення спільнот

з їхнього автентичного буття може мати різні ступені. Воно мінімальне, коли завойовники переселяються на нові землі, змішуються з місцевим населенням і самі пускають там коріння. В історії так було не раз – елліни в Греції, кельти в Галії, маври у Іспанії. Однак, коли завойовник залишається чужинцем, тоді це справжнє лихо для поневолених народів. Вейль згадує приклади масових депортацій в Європі, Африці, Океанії, коли колонізатори скасовували всі місцеві традиції. Авторка не дожила до депортації кримських татар та українців у 40-ві роки ХХ ст. Можливо, вона й не знала правди про викорінення українців під час голодомору 30-х років. Однак усі ці явища вписуються у логіку загарбницьких дій. І тепер на окупованих територіях України відбувається часткове переміщення місцевого населення до Росії, витіснення його з економічних процесів, заміщення прибульцями та боротьба з усім українським.

Невипадково економіка й освіта, немов у мирний спосіб, стає засобом викорінення українців, адже це загальна практика колонізаторів. Вейль саме й писала, що «влада грошей і економічне панування можуть нав'язувати чужорідний вплив і викликати хворобу позбавлення коріння» [4, с. 37]. Економічне нівелювання національного буття, звісно, і без війни слугує завоюванню теренів та ресурсів місцевих народів. Другий засіб колонізації – освіта, відокремлена від національної традиції, яка робить людину носієм суто технічних знань, але ще гірше – поширює відверту й спрямовану брехню, яка руйнує ідентичність поневоленого народу. У прикладах Вейль це могли бути маленькі полінезійці, за нашому житті – діти Донбасу, Криму, окупованих частин Херсонщини та Запорізької області.

С. Вейль, Г. Марсель та інші автори їхньої доби намагалися показати втрату людьми свого місця у світі як загальну екзистенційну ситуацію і загрозу новітніх часів. Людина може загубитися у світі, позбутися дому з різних причин, не лише воєнних. Це передусім соціально-економічні кризи, неподолана бідність, голод, а в майбутньому, ймовірно, й екологічні негаразди, які можуть зачепити мільйони або мільярди людей. Драматизм полягає у тому, що

ніхто з нас не застрахований, що завтра через якісь обставини він чи вона не опиняться серед «переміщених осіб», людей викорієних зі свого життєвого середовища. Г. Марсель наполягав, що ситуацію втрати опори у світі, не лише можливо, а й належить уявити собі кожному з нас. Адже, маючи безпечне життя, моральна особистість не може вважати себе гідною кращого життя, ніж у тих людей, які наразі потерпають від злиднів й інших негараздів. Не лише самим опинившись у біді, але знаючи про війни, голод і стихійні лиха, які спіткають інших, потрібно усвідомлювати вразливість і несправедливість людського світу та діяти у відповідь.

Утім, можливо перекладати моральний тягар на об'єктивні обставини, на закони розвитку історичних процесів, на егоїзм підприємців, неспроможність еліт та безвідповідальність політиків і, зрештою, на вбогість внутрішнього світу більшості людей. Це стихійні лиха, війни, корпоративні інтереси, чиясь продажність і банальне неробство або гонитва за легким життям провокують появу людей без дому, народів без власної держави, породжують біженців та злидні. Коли винні усі люди, ми знімаємо відповідальність із себе.

Однак, у кожному випадку війн, економічних чи екологічних криз відповідальні не лише керівники держав, чиновники, бізнесмени, військові, а й велика неозначена маса «інших» – тих, що беруть активну або пасивну участь у діях, які призводять до руйнівних наслідків. Як відзначав Марсель, винні у соціальних лихах особи зазвичай ховаються під масками, навіть кількома масками. Пам'ятаємо такі приклади: маска чиновника фашистської Німеччини прикривала Адольфа Айхмана, адже його сумління спонукало акуратно виконувати накази, а не перейматися їх наслідками. Цей пан власними руками нікого не вбивав, лише займався бюрократичними справами – плануванням, будівництвом та облаштуванням концтаборів, переміщенням туди людей та ін. [1]. Маски борців за «руський мір» та захисників своєї країни вдягають і російські загарбники. Вони також скажуть собі й іншим, що виконували обов'язок, не приймали власних рішень, за які мають відповідати морально чи кримінально.

Пам'ятаємо про маси тих, хто ніби не коїть ніякого зла – не воює, не грабує, не експлуатує інші народи та їхні ресурси, але погоджується з усім цим, користується з цього. Для такої анонімної маси немає юридично встановленого покарання. Воно може бути радше моральним. Стосовно кожного, зокрема, це суд совісті, щодо цілих спільнот – це колективна покута для відновлення у них людяності. Але ж для цього, як відзначала Вейль, потрібно прозріти, зцілитися: «Немає ніякої можливості задовольнити в народі потребу в істині, якщо не знайти для цього людей, які люблять істину» [4, с. 37].

Додаймо аргумент М. Вебера щодо можливості вичерпання ситуації війни лише тоді, коли переможені погодяться з накладеними на них репараціями та іншими обмеженнями як справедливими щодо їхньої спільноти, а тому не принизливими для них особисто. «Нація стерпить ущемлення її інтересів, але не стерпить образи її гідності», – ці слова Вебера були саме в контексті відповідальності переможця за майбутнє світу [3, с. 177]. Тож на переможця, його волю і розум, покладається завдання вивести світ зі стану афекту до стану, коли кожна сторона погодиться на справедливий результат війни і той баланс інтересів, який буде можливий. Очевидно, що така відповідальність можлива не для кожного – лише для тих, хто з гідністю може її нести. На тих, хто не приймає аргументи розуму, залишається інструмент примусу. У своїй позиції інтелектуала, науковця, який щойно пережив Першу світову війну, Вебер був далекий від моралізаторства. Він виступив проти моральних звинувачень та розпалювання ненависті і гніву, «замість того, щоб із завершенням війни поховати її хоча б у моральному розумінні» [3, с. 177]. Але ж ніхто не заперечуватиме, що, принаймні у правовому річизі, справедливість вимагає покарання винних у злочинах війни.

Однак повернімося до аналізу впливу війни на свідомість людей. Війна спричиняє пограничну ситуацію – перебування на межі викорінення людей з їхнього життєвого світу. Охарактеризуємо її як знелюднюючу, принаймні поки зло війни не покаране. У згаданій праці Марсель звертав увагу на те, що злочин видається

особливо жорстоким, коли винні не можуть бути притягнені до відповідальності. Тому зрозумілі намагання правоохоронних органів і громадських організацій фіксувати всі злочини війни та встановлювати винних для можливості їх покарання у майбутньому.

Сьогодні мільйони українців знаходяться поза колишньою нормальністю життя. Ментально нам уже не повернутися у довоєнний стан. Та більше, досвід війни свідчить про потребу укорінення, глибшого, ніж емоції, які ми переживаємо, укорінення онтологічного і морального, яке дає опертя у судженнях і діях та віру в майбутнє. Передусім, потрібне чуття власної землі, звідки ми не підемо, адже немає іншої своєї країни. Воля до спротиву агресорів і людяність українців тримається на цій основі. Так, це й любов до краю, національна гордість, повага до традицій, але це і розуміння того, що вся повнота особистого і національного буття можлива лише на власній землі, за умови збереження своєї державності. На емоції і розрахунки здатний і загарбник, але він зайда на цій землі, тут його нічого не тримає. Невкорінений, той, хто не має за що помирати, не може й перемагати.

Шлях до нормалізації життя у вирі війни пролягає передусім в опануванні емоцій і у скеруванні енергії у площину раціональної дії – кожен виконує те, що може і що йому належить робити, і вимагає суспільної справедливості. Це й розподіл повноважень і ресурсів відповідно до об'єктивних потреб суспільства, і визнання та відзнака тих, хто воює і працює, а також відповідальність інших, хто ховається чи наживається. У часи війни справедливість передбачає не лише відплату за зло і злочинну діяльність тих, хто прийшов убивати або війні сприяє, а й за бездіяльність тих, хто не чинить опору агресії. Саме тепер в Україні відбувається боротьба добра і зла, від результатів якої залежить відновлення справедливості і людяності у світі. Із давнього філософського погляду війна саме й призначена для такої боротьби. Геракліт повчав: «Слід знати, що війна – загальна, і що боротьба – це справедливість, що все виникає з необхідністю через боротьбу» (Heraclitus fr. B80) [8]. Для Геракліта саме буття – це вогонь, отже, вогнище війни лише його частина. Мудрець вірив у конечну справедливість світу. Проте його

слова «боротьба – це справедливість» варто обернути «справливість – це боротьба».

Війна є боротьбою за життєвий світ і ресурси. Загарбник зазіхає саме на це, а народ, який обороняється, намагається зберегти себе у власному світі. Із боку агресора війна є спробою заповнити свою екзистенційну пустку – паразитувати на чужих життєвих просторах, відчуті власну висоту через приниження інших. Це й бажання нищити краще і більш організоване життя за те, що воно віддзеркалює нищість нападника, свого часу аналізував Е. Фромм у праці «Анатомія людської деструктивності» [7]. Деструктивна особа не може бути щасливою серед друзів (яких вона навряд чи здатна мати), їй потрібні вороги. Її внутрішня нищівність потребує нищення інших.

Вейль дивувалася звитягам росіян в часи Другої світової, звісно, мабуть зараховуючи до них усі радянські народи, і міркувала, чи це наслідок глибокого коріння, або ж, навпаки, – втрати коріння. Схоже, вона схилилася думати стосовно цього «про внутрішнє життя народу, яке походить з глибини віків» [4, с. 43]. Але постає питання: «якого народу?». Бо звитяга радянських солдатів належала й українцям, грузинам та іншим народам, не лише росіянам. А з яких глибин і що саме виносили у 30-х та 40-х роках ХХ ст. та виносять нині росіяни – це ще варто дослідити. Коли ж згадати геноцид, який вони тепер вчиняють і робили на загарбаних територіях не лише України, а й Кавказу, Казахстану (який також пережив голодомор 1932–1933 років), гадки про добре коріння й «внутрішнє життя» російського народу одразу зникають. Натомість, відповідь напрошується зі слів самої Вейль: «Позбавлений коріння – позбавляє коріння й інших. Укорінений – не викорінює» [4, с. 40].

У нинішній російсько-українській війні агресор спрямовує багато зусиль на викорінення нас зі своєї землі, знищення можливості національного буття й відчуття політичної спільноти. Тут діє розрахунок не лише перемогти кількістю убитих людей, а й подолати можливість громадянського опору через руйнування життєвого світу. Психологічний вплив на людей через руйнування їхнього довкілля, як ми відзначили, є однією зі стратегій війни – створити

«вороже» для людини середовище, такі обставини, що заважають її праці, відпочинку, внутрішній мобілізації. Зруйноване довкілля деморалізує людину. Цієї мети агресор і домагається постійними обстрілами прилеглих і далеких від лінії бойового зіткнення територій, житлових кварталів, інфраструктури, об'єктів культурної спадщини. Понівечені домівки, сплюндрована природа, втрачені артефакти культури, змінені війною соціальні взаємодії й міжособистісні стосунки, втрата близьких, стан тривоги й травми – усе це робиться, щоб зламати спротив людей. Людським та матеріальним втратам, екологічним збиткам маємо протиставити стратегії опору, перемоги і відновлення, елементом яких є збереження і вибудовування власної національної ідентичності, без якої неможливе бачення спільного майбутнього, присвята своїх зусиль, та навіть і життя, наступним поколінням.

Отже, у спротиві потрібно сподіватися на глибоке коріння, волю зберегти життєвий простір власного народу, право бути громадянами своєї країни. Якщо національна спільнота протиставить ворогові волю до життя і любов до близьких, до своєї землі, вона має шанс завершити війну не лише на свою користь, але на благо людства. Нація, не як суто етнічне, а як політичне явище, і держава, яка гарантує безпеку для своїх громадян, – це форми існування людей серед інших народів. Місце людини у довіллі та поміж інших людей – це її домівка й родина, а місце спільнот і народів у широкому світі людства – це їхня земля і держава. Народи, які втратили землю і державність, не мають опертя для ідентичності у світі, не є суб'єктами у глобальній людській спільноті. Тому боротьба за свій край і свою державу – це боротьба за право бути повноцінною людиною у світі. Ніхто не знає цього краще, ніж народи, які переживали бездержавність. Із такого досвіду виходить Г. Арендт, яка у книзі «Джерела тоталітаризму» зауважує: «позбавлення людських прав спочатку і передусім виявляє себе у позбавленні місця у світі» [2, с. 346]. І вона продовжує ще радикальніше: «Виявляється, що людина може втратити всі так звані права людини, не втрачаючи своєї сутнісної якості як людина, своєї людської

гідності. Лише втрата держави сама по собі викидає її з людства» [2, с. 347, 348].

Війна є спробою колонізації життєвого світу, коли агресор не вважає інших за людей, які мають право на власний дім, землю, мову, вибір. У кожного народу є можливість боротися чи підкоритися. Ця боротьба не так і не лише у плоті, а й у свідомості. У певному сенсі вона ніколи не завершиться, але одна справа – протистояння світоглядів, інша – нищення тих, хто обирає власний шлях і бореться за свою свободу. Перемога українців у теперішній війні може бути саме спільною, як однією є наша країна. Лише разом можливо зберегти простір людського життя для кожного. І це здійсниться за умови стійкої підтримки решти цивілізованих народів заради збереження людяності усього світу. Світ є спільним, але співіснування народів світу можливе за умови збереження гідності кожного з них.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арендт Х. *Банальність зла. Суд над Айхманом в Єрусалимі*. Київ : Дух і літера, 2013. 367 с.
2. Арендт Х. *Джерела тоталітаризму*. Київ : Дух і літера, 2002. 539 с.
3. Вебер М. Покликання до політики. М. Вебер. *Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика* / пер. з нім. та ком. О. Погорілого. Київ : Основи, 1998. С. 173–191.
4. Вейль С. *Укорінення. Лист до клірика*. Київ : Дух і літера, 1998. 297 с.
5. Гомілко О. Деколонізація української культури: політика воюючих чи національне пробудження. *Філософська думка*. 2023. № 3. С. 49–58.
6. Парахонський Б., Яворська Г. *Онтологія війни і миру: безпека, стратегія, смисл*. Київ : НІСД, 2019. 560 с.
7. Fromm E. *The Anatomy of Human Destructiveness*. New York : Random House, 1997. 679 p.
8. Heraclitus. *Heraclitus fragments*. URL: <http://heraclitusfragments.com/Fragments.html>
9. Marcel G. *L'homme problématique*. Paris : Aubier, 1955. 189 p.

10. Zehrer H. *Man in this World*. London : Hodder and Stoughton, 1952. 317 p. URL: https://archive.org/stream/man-in-this-world-hans-zehrer/Man%20in%20this%20World%20-%20Hans%20Zehrer_djvu.txt

REFERENCES

Arendt, H. (2013). *Eichmann in Jerusalem. A Report on the Banality of Evil*. Kyiv: Duh i Litera. [In Ukrainian].

Arendt, H. (2002). *The Origins of Totalitarianism*. Kyiv: Duh i Litera. [In Ukrainian].

Weber, M. (1998). Politics as a Vocation. In *M. Weber. Sociology. General historical analyses*. Kyiv: Osnovy. [In Ukrainian].

Weil, S. (1998). *The Need for Roots. Letter to a Priest*. Kyiv: Duh i Litera. [In Ukrainian].

Gomilko, O. (2023). Decolonization of Ukrainian culture: vovk policy or national awakening. *Philosophical thought*, 3, 49-58. [In Ukrainian].

Parakhonskiy, B., Yavorska, H. (2019). *The ontology of war and peace: security, strategy, meaning*. Kyiv: NISR. [In Ukrainian].

Fromm, E. (1997). *The Anatomy of Human Destructiveness*. New York: Random House.

Heraclitus. *Heraclitus fragments*. Retrieved from: <http://heraclitusfragments.com/Fragments.html>

Marcel, G. (1955). *L'homme problématique*. Paris: Aubier.

Zehrer, H. (1952). *Man in this World*. London: Hodder and Stoughton. Retrieved from: https://archive.org/stream/man-in-this-world-hans-zehrer/Man%20in%20this%20World%20-%20Hans%20Zehrer_djvu.txt

Yevhen Muliarchuk

Doctor of Philosophical Sciences, Senior research fellow of H. Skovoroda Institute of Philosophy of the NAS of Ukraine; Kyiv, Ukraine; e-mail: Muliarchuk@nas.gov.ua; ORCID 0000-0003-3053-0451

Rooting vs uprooting: humanity, justice, and decolonization of life-world in war time

Abstract

The author of the article develops the concept of rooting as the basis of life-world and human identity. The article demonstrates the threats of eradication of life-world and identity because of the conscious destruction of the environment and cultural tradition by the aggressor with the purpose of overcoming resistance and uprooting a nation from its homeland. The paper considers the antithesis of rooting and uprooting as the inner essence of the struggle in war time. Rooting is clarified as a moral factor: "deep-rooted cannot be the extirpator" (S. Weil). The author explicates uprooting as a common colonization and criminal practice. The responsibility for this practice is imposed not only on the perpetrator, but also on those who agree or show indifference. The article suggests that the anonymous evil of war undermines humanity and should not remain unpunished. The restoration of justice is grounded as a condition of preservation of the valued order and humanity in the world. The author argues for peace as a situation where the winner and the loser understand the moral meaning of the events of the war and its just outcome.

Ключові слова: *rooting, environment, life-world, national identity, resistance, evil of war, humanity, justice.*